

بررسی نقش سید جمال الدین اسدآبادی در شکل‌گیری مطبوعات تبعیدی

دکتر مجتبی مقصودی*

منیره عرب**

چکیده:

مطبوعات به عنوان عاملی تاثیر گذار در تحولات سیاسی- اجتماعی جوامع، از طریق تاثیر بر آگاهی‌ها، نگرش‌ها و باورهای اعضای جامعه، ایفاگر نقشی تعیین کننده در شکل‌گیری قدرت اجتماعی به شمار آمده و تعامل سازنده و کارآمدی را با نهادهای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی سبب می‌گردند.

به بیانی دیگر مطبوعات به دلیل انعکاس و تحلیل و گزارش به روز و مستمر رخدادها، در ارزیابی و تفسیر و تصویری از سیر تحولات جاری در جوامع از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند.

در دوران ناصر الدین شاه، به دلیل شرایط سیاسی حاکم بر جامعه و کشور، از سوی روشنفکران و اصلاح طلبان توجه ویژه‌ای به مطبوعات، به عنوان ابزاری جدید در ایجاد آگاهی و بیداری مردم و تغییر در مناسبات قدرت شد.

در این میان ورود مفاهیم نوظهور چون آزادی، قانون و دموکراسی به ادبیات سیاسی ایران و تعامل، تقابل، بستر سازی و عینیت بخشیدن به آن مفاهیم جدید در قالب قوانین و مقررات حاکم بر کشور از یک سو و خودکامگی و استبداد رو به تزاید و بی‌اعتنایی ناصر الدین شاه به اصلاحات اساسی و وضع کشور از سوی دیگر، روشنفکران و آزادی خواهان ایران را به مهاجرت واداشت. این امر هسته‌ی اصلی روزنامه نگاری تبعیدی ایران را در اروپا و آسیای ریزی کرده و فصل نوینی را در مطبوعات پیش از مشروطه گشود.

در تاریخ مطبوعات در تبعید، سید جمال الدین اسدآبادی از شخصیت‌های مهم و با نفوذ به شمار می‌آید و دوری از وطن نتوانست اشتیاق وی را برای اصلاح امور مسلمانان جهان و ایران کاهش دهد.

سید جمال با بهره‌گیری از مطبوعات، با تاکید بر موضوعات و مسایل سیاسی مربوط به شرق به توسعه و پخش افکار آزادی خواهانه و مترقی پرداخته و اتحاد ممالک اسلامی را مطرح سازد.

انتشار روزنامه عروة الوثقی در پاریس، ضیاء الخاقین در لندن، معلم شفیق در هند و همکاری وی با ملک خان در انتشار روزنامه قانون، تلاشی بود که از سوی این متفکر شرقی، در راستای همسو کردن افکار و اندیشه‌های مردم جوامع اسلامی و آشنایی آنان با ارزش‌هایی چون دموکراسی، قانون، شورا و روی آوردن به دانش صورت گرفته است.

اصلاح جوامع اسلامی، مبارزه با استبداد داخلی و به چالش کشیدن قدرت استعمارگران خارجی در ممالک اسلامی و خلاصی از آفت عقب ماندگی از اهداف مهم سید جمال الدین است که در راستای اتحاد ممالک اسلامی حول این چهار محور اساسی صورت پذیرفت.

در این پژوهش ضمن بررسی اجمالی مطبوعات و مروری بر شرایط سیاسی حاکم بر دوران ناصر الدین شاه، مطبوعات در تبعید را با تاکید بر اندیشه های سید جمال الدین اسد آبادی مورد توجه قرار داده و با بهره گیری از روش تاریخی- تحلیلی و در مواردی مستند به منابع دست اول، و همچنین روش تحلیل محتوا، با مروری بر مقالات وی در عروة الوثقی و قانون به بحث و بررسی جایگاه ویژه ی سید جمال در آگاه سازی و اتحاد جوامع اسلامی خواهیم پرداخت.

کلید واژه ها: مطبوعات در تبعید، سید جمال الدین اسد آبادی، عروة الوثقی، قانون

---

* عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد تهران مرکز

** کارشناس ارشد رشته روابط بین الملل

مطبوعات در تمامی جوامع ایفاگر نقشی سازنده و مثبت در شکل‌گیری فرایند تحولات و رخداد‌های جوامع می‌باشند. انعکاس اخبار و رویدادهای حادث شده در جامعه و انتشار و تحلیل آن‌ها توسط مطبوعات در بطن جامعه و آگاه ساختن اذهان عمومی با تحولات صورت گرفته در نهادهای مختلف، همواره منشأ تحولاتی عظیم و چشمگیر در جوامع بشری بوده است.

در دوران ناصر الدین شاه، شرایط سیاسی حاکم بر ایران از یک سو و تحولات صورت گرفته در جهان و لزوم آشنایی ایرانیان با این تحولات از سویی دیگر، اصلاح‌طلبان و روشنفکران را بر آن داشت تا به مطبوعات به عنوان عامل آگاهی و نشر اندیشه‌های مترقیانه، توجه ویژه‌ای را معطوف بدارند.

در این دوران اصلاح‌طلبان ایرانی، به علت عدم امکان انتشار افکار و ارتباطات مردمی آزاد در داخل کشور، فصل نوینی را در انجام فعالیت‌های روزنامه‌نگاری دنبال کردند و آغازگر مطبوعات برون مرزی شدند. سید جمال الدین اسدآبادی، به عنوان شخصیتی تاثیرگذار در شکل‌گیری و ترسیم خط مشی مطبوعات تبعیدی، با ارائه مقالاتی در زمینه‌ی موضوعات سیاسی و همچنین تحولات صورت گرفته در جوامع بشری، تلاش خود را در راستای ایجاد تحول فکری مسلمانان و آشنایی این قشر عظیم با افکار آزادی خواهانه و تربیت سیاسی به منظور انجام وظایف اجتماعی معطوف داشته و همواره بر اتحاد ممالک اسلامی تاکید می‌نمود.

به دلیل ضعف و عقب ماندگی ساخت فرهنگی و اجتماعی ایران و همچنین فقدان آمادگی و عدم شناخت و آگاهی طیف وسیعی از افراد جامعه در درک امور سیاسی و اجتماعی حاکم بر جهان و تحولات صورت گرفته که منجر به رشد و ترقی جوامع گردیده بود، سبب شد که سید جمال در راستای تحقق اهداف خود از مطبوعات به عنوان رسانه‌ای که نخبگان و توده‌های شهری را مخاطب قرار می‌داد، بهره برده و نخبگان را با افکار و اندیشه‌های خود در راستای توسعه و پخش افکار آزادی خواهانه و مترقی با خود همراه نماید.

این نوشتار به دنبال پاسخگویی به این سوال اصلی است که آثار و مقالات مطبوعاتی سید جمال چه تاثیری در روند شکل‌گیری مطبوعات تبعیدی داشته و اندیشه‌های سیاسی وی بر چند محور تنظیم گردیده است؟ در این پژوهش، فرضیه نگارندگان این است که با توجه به آثار مطبوعاتی سید جمال و بهره‌گیری وی از نخبگان به عنوان عاملی تاثیرگذار و تسریع‌کننده در تحقق اهداف وی در ممالک اسلامی، به نظر می‌رسد سید جمال در شکل‌گیری مطبوعات تبعیدی و تشویق و ترقیب مسلمانان و آشنایی آنان با افکار آزادی خواهانه، نقشی تاثیرگذار ایفا نموده است.

روش پژوهش

در این پژوهش علاوه بر بهره‌گیری از روش تاریخی-تحلیلی، با استفاده از روش تحلیل محتوا (۱) سعی در بررسی محتوای روزنامه قانون شده و پس از استخراج داده‌ها و کدگذاری، از طریق نرم افزار اکسل (Excel) توصیف و تحلیل آماری صورت گرفته است.

تعریف و تبیین مطبوعات با تاکید بر مطبوعات تبعیدی

مطبوعات با بهره‌گیری از امکانات گسترده‌ی نشر و توزیع در جامعه، همواره به عنوان ابزاری موثر در اطلاع‌رسانی، اعمال قدرت و کنترل مدیریت، در جوامع مطرح می‌باشند. با توجه به نقش تاثیر گذاری که مطبوعات در جامعه ایفا می‌نمایند، قادرند به طور فزاینده‌ای مسائل و امور عمومی مطرح در سطح جامعه را بزرگ‌نمایی و یا کوچک‌نمایی کرده و از یک سو هنجارها و قواعد مربوط به خود را ابداع و توسعه دهند که البته قواعد و هنجارها حلقه‌های اتصال آن‌ها به جامعه و سایر نهادهای اجتماعی محسوب می‌گردند، و از سوی دیگر خود توسط جامعه تنظیم شده و تحت نظارت قرار می‌گیرند.

برای ورود به مبحث مطبوعات تبعیدی لازم است ابتدا تعریفی جامع از مطبوعات به عنوان ابزاری کارآمد در فرایند تحولات اجتماعی صورت گیرد. لذا با توجه به مطالب ارایه شده، می‌توان مطبوعات را چنین تعریف کرد: وسیله ارتباط جمعی که از طریق اصحاب اندیشه و قلم با مخاطبین و خوانندگان خود ارتباط برقرار می‌کند و با ویژگی‌های طبع و نشر (اعم از چاپی یا الکترونیکی)، انتشار ادواری (اعم از روزنامه، هفته‌نامه، ماهنامه، دو هفته‌نامه، فصل‌نامه و در مواردی گاهنامه) و اطلاع‌رسانی (اعم از خبری، تبیینی و تبلیغی) تعریف و شناسایی می‌گردد.

مطبوعات سیاسی

مطبوعات همواره یکی از محورهای مهم و اساسی در ایجاد تغییرات اجتماعی محسوب می‌گردند. در این بین مطبوعات سیاسی از جایگاه ویژه‌ای در تعاملات اجتماعی برخوردارند، چرا که با انعکاس رخدادهای مهم سیاسی، اقتصادی و فرهنگی از یک سو آگاهی‌های لازم را در حوزه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی در اذهان عمومی جامعه ایجاد می‌کنند و از سوی دیگر با استفاده از عملکرد حکومت و برنامه‌های سیاسی دولت و انعکاس آن در سطح جامعه، سعی در ایجاد رابطه‌ای دو سویه میان گروه‌های مختلف اجتماعی و نهادهای رسمی قدرت دارند. به بیانی دیگر اطلاع‌رسانی و رویکرد انتقادی مطبوعات سیاسی خارج از حوزه‌ی نهادهای رسمی جامعه، امکان ایجاد تحولات پویا و سازنده را در سطح جامعه فراهم ساخته و دولت را در مورد برنامه و سیاست‌هایش و ادار به پاسخگویی می‌نماید.

مشخصاً، مطبوعات سیاسی با دغدغه سیاسی و حضور و نفوذ در حوزه قدرت و حکومت تعریف می‌شود.

Content analysis

بنابر تعریف فوق مولفه‌های شناسایی مطبوعات سیاسی عبارتند از:

- ۱- استقلال رسمی از دولت و نهادهای رسمی حکومت
- ۲- پذیرفته شدن به عنوان نهادی مهم و تاثیر گذار در زندگی سیاسی و اجتماعی
- ۳- قبول تعهد و مسئولیت عمیق در قبال شرایط حاکم بر کشور در حوزه‌های مختلف اجتماعی (مقایسه کنید با: ذاکر حسین، ۱۳۸۴: ۳۲)

در جوامعی که نظام‌های اقتدارگرا کنترل شدیدی را بر مطبوعات اعمال کرده و مانع هر گونه تحرک و ارتباط مردمی آزاد توسط وسایل ارتباط جمعی می‌گردند، مطبوعات سیاسی در تبعید امکان ظهور و فعالیت یافته و خط

مشی های سیاسی این مطبوعات در خارج از کشور دنبال می گردد. به بیانی دیگر نظام های استبدادی با محدود کردن فضای مطبوعاتی و عدم انتشار افکار و اندیشه های آزادی خواهانه، شرایط را برای شکل گیری مطبوعات تبعیدی فراهم می آورند.

مطبوعات در تبعید

مطبوعات در تبعید در تعریف جامع و کلی به مطبوعاتی اطلاق می گردد که با هدف آگاه ساختن جامعه و ایجاد تحول و اصلاح در ساختارهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه و انتقاد از وضع سیاسی موجود، در شرایط سرکوب و فشار داخلی، در تبعید شکل می گیرند.

مطبوعات تبعیدی با رویکردی انتقادی-اجتماعی با برجسته کردن ضعف ها و خلأ های ناشی از ناکارآمدی، ضعف فزاینده و فقدان مشروعیت حکومت، تلاش خود را در راستای همراه کردن نخبگان و توده های شهری به عنوان مخاطبین تاثیرگذار، که توانایی همراه کردن اقشار مختلف جامعه را با خود دارند، قرار می دهند. (ملایی توانی، ۱۳۸۱: ۱۰۱)

مطبوعات در تبعید به عنوان ابزاری مناسب در آگاهی رسانی و مخاطب قرار دادن قشر عظیمی از جامعه، مورد توجه قرار می گیرند. این مطبوعات نه تنها در دگرگونی های اجتماعی و سیاسی، عاملی مهم به شمار آمده، بلکه از نظر ایجاد تحولی عمیق در افکار و نگرش افراد جامعه و نیز آگاهی و شناخت پیرامون تحولات و رخدادهای صورت گرفته در جهان نیز محل تاثیر می باشند. (همان)

مطبوعات از آنجا که جانب تحول و ارتباط را می گیرند به آسانی می توانند مخل نظام های سنتی تلقی شوند. همچنین مطبوعات متعارف به سوی جامعه باز و نوعی تکثر گرایی در قدرت گرایش دارند، که با ساختارسیاسی توسعه نیافته و گرایش به بسته بودن و تمرکز در تعارض است. در ساختار سنتی جامعه ایران دوران ناصر الدین شاه به دلایل مختلف فرهنگی، اجتماعی و تاریخی و عدم توزیع قدرت سیاسی، مطبوعات مستقل و آزاد مورد پذیرش دستگاه حکومت قرار نگرفته و سرکوب می شدند. لذا مطبوعات برای اشاعه ی افکار آزادی خواهانه و آگاه سازی اذهان عمومی از شرایط سیاسی حاکم بر جامعه، با بهره گیری از مطبوعات در تبعید، دست به افشاگری زده و پیام های خود را به صورت مخفیانه در داخل کشور توزیع می کردند.

تاریخچه مطبوعات در ایران

در سال ۱۲۳۰ ه.ق با تدبیر میرزا قائم مقام و موافقت عباس میرزا عده ای از جوانان کشور برای کسب راز و رمز تمدن غرب بالاخص به منظور یادگیری علوم و فنون نظامی عازم اروپا شدند. و این اولین گام ایرانیان در راه شناخت مظاهر فرهنگی غرب بود. بدین ترتیب یکی از اساسی ترین پایه های فرهنگ و تمدن جدید در ایران با انتشار روزنامه «کاغذ اخبار»، توسط میرزا صالح شیرازی در سال ۱۲۵۳ ه.ق پی ریزی گردید. (صفری، ۱۳۸۲: ۱۶۵)

حیات روزنامه نگاری به مفهوم امروزی در ایران را می توان حاصل نو اندیشی و فرهنگ پذیری میرزا صالح شیرازی دانست. این نشریه به مدت سه سال منتشر گردید.

روزنامه نگاری در عهد محمد شاه قاجار در انتشار همین نشریه خلاصه گردید و دنباله روزنامه نگاری چاپی را باید در دوره ی ناصرالدین شاه جست و جو کرد. (قاسمی، ۱۳۸۰: ۲۹-۲۸ و خانیکی، ۱۳۸۱: ۲۸۶)

دومین روزنامه ایران به نام « زاهیرد باهرا» به معنای پرتو روشنایی به زبان آسوری (سریانی شرقی جدید) در ارومیه انتشار یافت. این روزنامه، ارگان «هیأت مذهبی آمریکایی بوستون» (۱) بود. «زاهیرد باهرا» کهن ترین روزنامه ای است که در جهان به زبان آسوری به چاپ رسیده است. در عین حال، این روزنامه نخستین نشریه مرتب چاپ شده در بیرون از پایتخت، اولین روزنامه ی غیر فارسی و پیشتاز روزنامه های مذهبی چاپ ایران است. (پروین، ۱۳۷۷: ج ۱، ۱۳۶)

انتشار سومین نشریه در سال ۱۲۶۷ ه ق را در حقیقت باید پایه گذاری تشکیلات مطبوعاتی دولتی دانست. این نشریه در سومین سال سلطنت ناصرالدین شاه با کوشش میرزا تقی خان امیر کبیر منتشر گردید. (صفری، همان: ۱۶۵)

هدف این روزنامه، تربیت اهالی ایران و آگاهی یافتن ملت از امور ایران. جهان و ازدیاد دانش و بینش آن ها عنوان شده بود. (خانیکی، همان: ۲۶۷)

در ابتدای عهد ناصری امیر کبیر با درک صحیح از اوضاع و وقوف به روحیات ناصرالدین شاه، در صدد بود بستری فراهم آورد تا مطبوعات در بستر طبیعی خود گام برداشته و جایگاه واقعی خود را بیابد. گزینش نام روزنامه وقایع اتفاقیه نشانگر فکر و انگیزه او از فعالیت های مطبوعاتی است. (قاسمی، همان: ۴۰)

ترتیب انتشار این روزنامه به طور هفتگی برقرار بود تا اینکه در سال ۱۲۸۳ وزارت علوم از طرف شاه مقرر کرد به جای روزنامه مصور دولت علیه ایران، چهارروزنامه به نام ها و در زمینه های مختلف به چاپ برسد: روزنامه دولتی تصویر، روزنامه دولتی مصور، روزنامه ملتی و روزنامه علمی. این روزنامه ها از سال ۱۲۸۳ تا ۱۲۸۷ ه ق منتشر شدند. در سال ۱۲۸۸ با چاپ شماره اول روزنامه دولتی به نام «ایران» به همت محمد حسین خان، تحولی در کار روزنامه نگاری پدید آمد.

روزنامه های علمیه و نظامیه توسط میرزا حسین خان مشیرالدوله، منتشر گردید. در روزنامه نظامیه سه موضوع خاطر نشان شده بود که با آن زمان بی سابقه بود: قید غیر دولتی بودن نشریه، درخواست شرکت مردم

American Board of Mission in Boston

در تحریر مقالات و تشکیل هیأت تحریریه (انصاری لاری، ۱۳۷۵: ۲۹)

مشیرالدوله به انتشار روزنامه ای دو زبانه به نام وطن هم دست زد که تنها یک شماره از این روزنامه منتشر شد و به دستور شاه تعطیل گردید.

در پنجاه سال روزنامه نگاری ایران در دوران ناصری دو روزنامه دیگر نیز منتشر گردید نخستین آن روزنامه دانش بود که در سال ۱۲۹۹ با همکاری مدرسین دارالفنون، با نظارت میرزا کاظم خان انتشار یافت. دومین روزنامه، اطلاع بود که از سال ۱۲۹۸ توسط محمد حسن خان صنایع الدوله منتشر گردید. (همان: ۳۰)

این نشریات با تمام کاستی‌های موجود، کمک زیادی به ترویج علوم جدید و طرح مسائل نوین در جامعه‌ی بی‌خبر ایران نمودند. این روزنامه‌ها در یک چیز مشترک بودند، رسمی بودن و دولتی بودن. این وابستگی موجب شده بود تا مطالب منتشر شده، سطحی و کم‌ارزش باشند. افراد جامعه چون بر این موضوع واقف بودند که در آن روزنامه‌ها مجالی برای طرح مسائل و انتقادات وجود ندارد، لذا متوسل به روزنامه‌های فارسی‌زبان منتشره در کانون‌های خارج از ایران نمودند. (خانیک، همان: ۲۹۱)

در این دوران مطبوعات درون‌مرزی؛ دولتی و استبدادی و تلاش‌های روزنامه‌نگاری برون‌مرزی عقیدتی، سیاسی و انقلابی می‌باشد. در این عصر حاکمیت در ایران به مطبوعات با عنوان پیام‌رسان دولت می‌نگریست و انعکاس رویدادهای سیاسی و اجتماعی در روزنامه‌های دولتی درون‌مرزی جای نداشت لذا مطبوعات تبعیدی در خارج از مرزهای کشور شکل گرفت. (۱)

«اختر» اولین روزنامه خارج از کشور بود که به همت محمد طاهر در سال ۱۲۹۲ در قسطنطنیه (استانبول) منتشر شد. این روزنامه که مروج نظریه اصلاحی و مدرنیزاسیون بنیادی بود، نقش مهمی در بسط و توسعه افکار جدید در ایران داشت.

سید جمال دیگر روشنفکر ایرانی، دومین روزنامه تبعیدی را تحت عنوان عروة الوثقی در سال ۱۳۰۰ با محتوای اتحاد اسلامی منتشر کرد.

در بین روزنامه‌های تبعیدی، هشت روزنامه مجموعه‌ای را تشکیل می‌دهند که از آن‌ها به عنوان مهم‌ترین روزنامه‌های تبعیدی خارج از ایران تا پیش از انقلاب مشروطه یاد می‌شود. این روزنامه‌ها عبارتند از: اختر (قسطنطنیه)، عروة الوثقی (پاریس)، قانون (لندن)، شاهسون (قسطنطنیه)، حکمت (قاهره)، حبل‌المتین (کلکته)، ثریا (قاهره)، پرورش (قاهره)

نقش و کارکرد مطبوعات

مطبوعات با ارایه و تبیین مناسب برنامه‌ها و توزیع و گسترش اندیشه‌ها و طرح‌های نو و سازنده، می‌توانند افراد جامعه را با نیازها، امکانات و واقعیات محیط اجتماعی و فرهنگی خود آشنا نموده و همچنین با ارایه الگوهای مناسب رفتاری، جوامع را در پیشبرد اهداف خود یاری رسانند. به بیانی دیگر، مطبوعات به سبب نقش خاصی که در انتقال و انتشار فرهنگ و ترسیم شرایط اجتماعی و سیاسی جوامع ایفا می‌کنند، می‌توانند منشأ تحولات اجتماعی گسترده‌ای شوند. (عطارزاده، ۱۳۸۱: ۳۰)

از سویی دیگر، مطبوعات همواره ایفاگر نقشی سازنده در پیشبرد اهداف اجتماعی بوده و تعاملی پویا و گسترده را میان گروه‌های مختلف اجتماعی سازمان‌دهی می‌کنند.

در یک جمع‌بندی مختصر کارکرد اصلی مطبوعات عبارتند از:

الف) کارکرد اطلاع‌رسانی

هدف از اطلاع رسانی، آماده سازی اطلاعات و در معرض استفاده قرار دادن آن به منظور هر نوع بهره برداری است که در چارچوب هدف های افراد جامعه قرار دارد. دادن خدمات و راهنمایی به افراد متناسب با تقاضاهای آنان از جمله وظایف مطبوعات است.

اطلاع رسانی از یک سو پاسخی است به نیازهای اطلاعاتی جامعه و از سویی دیگر کوششی است برای راهنمایی افراد جامعه. (حکیم آرا، ۱۳۸۴: ۲۶)

به بیانی دیگر افراد در تمامی جوامع باید این امکان را داشته باشند که از طریق نشریات و روزنامه ها از گونه های تفسیر، تحلیل و ابعاد مختلف قضایای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اطلاع یابند. و مطبوعات در این بین در شرایط مختلف اجتماعی نقشی اساسی ایفا می کنند.

ب) کارکرد نظارتی- کنترلی

مطبوعات در جوامع مختلف، با نظارت بر حوزه های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، رخدادها و تحولات جامعه را در سطحی وسیع و گسترده منعکس نموده و با تشریح و انعکاس نظرات، انتقادات و عقاید افراد جامعه و مسئولان، ارتباطی گسترده و کارآمد میان مردم و مسئولان برقرار کرده و از این طریق بر محیط اجتماعی نظارت دقیق دارند. مطبوعات نه تنها عملکرد دولتمردان و صاحبان قدرت را تحت نظارت دارند، بلکه با ارایه و توزیع گسترده یافته های خود، نقش محسوس در کنترل عملکرد مسئولین دارند. (سورین . تانکارد، ۱۳۸۴: ۴۵۱-۴۵۰)

ج) جهت دهی و هدایت افکار عمومی

مطبوعات با قرار گرفتن میان کنشگران سیاسی و مردم، دو کار اساسی را در فرایند افکار عمومی انجام می دهند. نخست آن که، نقشی گزارشی خود را ایفا می کنند معنای این عبارت همانا تصاویر ذهنی رخدادها و کنش های سیاسی است که رسانه ها به صورت اخبار و تفاسیر ارسال می دارند. دوم این که مطبوعات با منعکس کردن پاسخ های مردم به برخی پرسش ها، نقش نظر سنجی را به خود اختصاص می دهند یعنی این امکان را فراهم می آورند که همه در جریان فضای ذهنی افراد جامعه قرار بگیرند. (لازار، ۱۳۸۰: ۱۳۵)

به بیانی دیگر مطبوعات قادرند با توجه به شناخت نیازها و اولویت های افکار عمومی و انتشار اطلاعات، آگاهی های لازم را در حوزه های مختلف اجتماعی ایجاد کرده و افراد جامعه را در راستای تحقق اهداف با خود همسو نمایند. (Caroll. J, 2004:417)

برنارد کوهن معتقد است: مطبوعات شاید در تشخیص این موضوع که افراد در مورد چه می اندیشند، موفقیت زیادی به دست نیابند، اما شناخت غیر منتظره ای در تشخیص این که خوانندگان باید در مورد چه موضوعاتی تمرکز نمایند، دارند. به عبارت دیگر مطبوعات قادرند افکار عمومی جامعه را به سمت اهداف مورد نظر خود سوق دهند. (Yalof and Kenneth, 2002)

د) کارکرد همبستگی

محتوای مطبوعات اغلب شامل انتقادات و تجویزهایی در خصوص واکنش افراد جامعه نسبت به حوادث است. کارکرد همبستگی، تقویت عادات اجتماعی و حفظ اتفاق آراء به وسیله نشان دادن انحرافات و برجسته کردن افراد برگزیده است و به عنوان ناظر بر عملکرد دولت می باشد. (سورین و تانکار، همان: ۴۵۰)

کارکرد همبستگی مطبوعات نقشی دو سویه دارد، یکی همبستگی را و دیگری همبستگی زدا کارکرد همبستگی را: مطبوعات هنگامی می توانند در جامعه ایجاد همبستگی نمایند که در جهت استحکام و انسجام جامعه پیش رفته و ثبات و همبستگی را در میان گروه های مختلف اجتماعی ایجاد کنند.

کارکرد همبستگی زدا: مطبوعات زمانی که تنها در راستای تحقق اهداف گروه های خاص از اجتماع حرکت کرده و یا به جای نقش نظارتی، نقش حفاظت از قدرت سیاسی را بر عهده گرفته و از انتقاد بر عملکرد دولتمردان بپرهیزند، کارکرد همبستگی زدا می یابند.

ه) انتقال فرهنگ

مطبوعات در حکم انتقال دهنده فرهنگ، برای انتقال ارزش ها و هنجارها از یک جامعه به جامعه دیگر، کاربرد دارند. آن ها از طریق آشنایی با مفاهیم، آموزه ها و دستاوردهای تمدنی دیگر جوامع سعی در آشنایی جوامع مختلف بشری با یکدیگر دارند (مقایسه کنید با: سورین و تانکار، همان: ۴۵۲)

مطبوعات؛ جهت گیری و رویکردها

مطبوعات به لحاظ جهت گیری و رویکرد در سه دسته تقسیم بندی می شوند:

۱) مطبوعات دولتی با محافظه کار

این دسته از مطبوعات به دنبال حفظ وضع موجود و تحکیم مبانی قدرت و ایجاد مشروعیت برای نظام های سیاسی اند. به بیانی دیگر این مطبوعات بیش تر معطوف بر حفظ قدرت نظام های موجود می باشند. در این دسته از مطبوعات کارکرد نظارتی تبدیل به کارکرد حمایتی شده و مطبوعات به ابزاری در دست دولتمردان برای انعکاس سیاست ها و نگرش های گروه حاکم تبدیل می شوند. (Baker, 2002:168)

مطبوعات تحت کنترل دولت، از استقلال و قابلیت انتقاد برخوردار نیستند در چنین وضعیتی، روزنامه ها و مطبوعات به طور کامل و به صورت مستقیم یا غیر مستقیم از سوی دولت و ارکان نظام کنترل می شوند. (معتمد نژاد، ۱۳۸۶: ۱۶۲)

در مطبوعات دولتی نخستین هدف مطبوعات، انتقال دستورها، اندیشه ها و نگرش های گروه حاکم است به این ترتیب انحصار مطبوعات جزء ضروری نظام سیاسی به شمار می آید. (همان: ۲۶۶- ۲۶۷)

دوران هفتاد ساله ای که از انتشار کاغذ اخبار توسط میرزا صالح شیرازی آغاز شد، تا دوران مشروطه) به تعبیری باید دوران مطبوعات دولتی در ایران نام نهاد. به دلیل آن که کلیه امور مطبوعات در دست دولت بوده و مطالب و محتوا از حدود اخبار حکومت و دربار فراتر نمی رفت. در آن دوران اگر چه انتشار روزنامه در ایران

گامی مثبت به شمار می‌آید، اما به واسطه‌ی شرایط تاریخی موجود و حکومت مطلقه، مطبوعات نمی‌توانست جز از طریق دولت در چارچوب نظریه استبدادی مطبوعات انتشار یابد. (انصاری لاری، همان: ۵۱-۵۲)

۲) مطبوعات رادیکال

این مطبوعات با رویکرد انتقادی بعضاً غیر دولتی‌اند، از وضع موجود ناراضی‌اند و اخبار، اطلاعات و قلم آن‌ها در جهت انتقاد از وضع موجود، بیان سطوح، شکاف‌های اجتماعی و... است. این دسته از مطبوعات در قالب مطبوعات آزاد و مستقل امکان رشد و فعالیت می‌یابند. در چنین فضایی، مطبوعات به عنوان ابزاری مستقل برای نظارت بر عملکرد دولت تلقی شده و همچنین نیازهای اطلاعاتی جامعه را نیز مرتفع می‌نمایند.

در جوامعی که قانون همواره از مطبوعات آزاد حمایت کرده و استقلال اصحاب مطبوعاتی در برابر هر نوع عاملی که مخل ایفای نقش سیاسی مطبوعات گردد، به رسمیت شناخته می‌شود. وسایل ارتباط جمعی خارج از حوزه‌های رسمی دولت، امکان فعالیت می‌یابند. (Baker, op.cit:281)

در حکومت‌های اقتدارگرا، از آنجایی که مطبوعات امکان فعالیت مستقل را فارغ از کنترل و سانسور دولت ندارند، مطبوعات در خارج از مرزها شکل گرفته و از این طریق با بیان ضعف‌ها و خلأهای ناشی از ناکارآمدی و خودکامگی دستگاه حکومت؛ امکان انتشار می‌یابند.

هسته شکل‌گیری مطبوعات تبعیدی ایران در دوران ناصرالدین شاه بنا نهاده شد و تا انقلاب مشروطیت، روزنامه‌های متعددی با مضامین انتقادی سعی در آگاه‌سازی جامعه داشتند. مطبوعات تبعیدی با انتشار اختر آغاز و با نشر حبل‌المتین در کلکته به اوج خود رسید و در زمره مطبوعات انتقادی و رادیکال ارزیابی می‌شوند.

۳) مطبوعات میانه‌رو

این مطبوعات از افراط و تفریط‌گریزانند، بیش‌تر خود را در قالب ژورنالیسم حرفه‌ای، فارغ از ارزش‌دوری‌ها و آرمان‌گرایی‌ها به طبع و نشر اطلاعات، اخبار و تفاسیر مبادرت می‌ورزند این مطبوعات با پذیرش ضوابط رسمی و درک آستانه تحمل نظام‌های سیاسی به فعالیت مطبوعاتی می‌پردازند.

زمینه‌های شکل‌گیری مطبوعات در تبعید

الف) شرایط سیاسی

افزایش جمعیت شهرها و رشد شهرنشینی، یکی از تغییرات و تحولات مهم اجتماعی ایران در دوران ناصرالدین شاه بود. پدیده شهرنشینی، مطالبات و نیازهای جدیدی را به دنبال داشت که ساختار و مناسبات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی سنتی حاکم بر جامعه، قادر به پاسخگویی و تأمین آن‌ها نبود. (آجدانی، ۱۰: ۱۳۸۶)

افزایش استبداد داخلی و فساد و ناکارآمدی حکومت و دربار قاجار و ضعف و ناتوانی ساختار و نهادهای سنتی جامعه، به افزایش نارضایتی از وضع موجود انجامید. افزایش رقابت‌جویی‌های استعمارگران و نفوذ و دستیاری‌های سلطه‌طلبانه‌ی کشورهای استعمارگر و واگذاری امتیازات فراوان از سوی حکومت قاجار به قدرت‌های

خارجی، به ویژه در دوران سلطنت ناصرالدین شاه، نارضایتی و مخالفت های به وجود آمده بر ضد وضع موجود را تشدید کرد. (همان: ۳۱)

روند تحولات اجتماعی که در اثر تاسیس دارالفنون و افزایش تماس ایرانیان با غرب به وجود آمده بود، بعد از انتشار روزنامه های روشنگر، سرعت بیشتری به خود گرفت.

افزایش آگاهی های نسبی و تدریجی جامعه ایران با پیشرفت های چشمگیر چوابع غربی، به ویژه مقایسه ی آن پیشرفت ها با ضعف و عقب ماندگی ها در حکومت و جامعه ایران، اندیشه ی ترقی خواهی، نوگرایی و اصلاحات را در ایران گسترش بخشید. اما فقدان بنیادهای سیاسی- اجتماعی و عدم تکامل و شکل گیری فکری و سیاسی لازم برای استقرار و نهادینه کردن دستاوردهای دموکراسی از یک سو و بی توجهی به اصلاح امور و نادیده انگاشتن حقوق افراد و عدم شکل گیری نهادهای رسمی قانونی به منظور نظارت بر عملکرد دولت از سویی دیگر سبب ساز توسعه بحران سیاسی و تنش های اجتماعی گردید.

در این میان، ورود مفاهیم جدید به ادبیات سیاسی ایران در این دوران، با تفاسیری که حکومت از این مفاهیم ارایه می داد در تضاد بود. به بیانی دیگر مفاهیمی چون دولت، ملت، قانون و حقوق شهروندی، در برگیرنده ی محدودیت ها و اعمال نظارت های قانونی بر عملکرد حکومت می باشد. این امر در حالی است که این مفاهیم در مفهومی که تصمیمات و اختیارات حکومت و در راس آن شاه را محدود نماید، در جامعه ایرانی وجود نداشت.

فقدان آمادگی و آگاهی افراد جامعه در درک و شناخت این مفاهیم و پذیرش آن در امور سیاسی، افراد جامعه را در تعامل و درک صحیح این مفاهیم دچار مشکل کرده بود. در بستر روند تحولات سیاسی و اجتماعی جدیدی که در دوران ناصرالدین شاه در ساختار سنتی جامعه ایران به وجود آمده و همچنین اختناق و شرایط استبدادی حاکم بر کشور، شرایط لازم را جهت شکل گیری مطبوعات تبعیدی فراهم نموده و از این طریق لزوم پرداختن به اصلاحات و نوگرایی و تحولات فکری در بطن جامعه مورد توجه و تاکید اصلاح طلبان و روشنفکران قرار گرفت.

ب) فضای حاکم بر مطبوعات داخلی

در دوران ناصرالدین شاه، مطبوعات به عنوان رسانه ای ارتباطی که قدرت اطلاع رسانی و آگاه ساختن توده ی جامعه را داشت، همواره تحت کنترل و سانسور شدید حکومت قرار داشت.

در این دوران مطبوعات مطیع قدرت دولت و منافع طبقه ی حاکم بودند. به عبارتی دیگر از مطبوعاتی که از آن ها حمایت یا بی طرفی در رابطه با دولت انتظار می رفت گرفته تا مطبوعاتی که آگاهانه یا مستقیم به عنوان ابزار قدرت دولت سرکوب گر مورد استفاده قرار می گرفتند، همواره تحت نظارت قرار داشتند و تلاش آن ها تنها در راستای انعکاس اخبار و رویدادهای دولتی، که البته مورد تایید حکومت قرار می گرفت قابل توجه بود.

از وجوه مشترک مطبوعات داخلی ایران در این دوران می توان به فقدان هر گونه استقلال واقعی برای روزنامه نگاران و متابعت آن ها از قدرت دولت اشاره کرد. این امر گسترش سانسور و اعمال مجازات برای سرپیچی از رهنمودهایی که از خارج بر مطبوعات تحمیل می شد و به موضوعات سیاسی مرتبط بود را توجیه می کرد.

تسلط بر مطبوعات در این دوران از طریق وضع قانون، کنترل مستقیم دولت بر مطبوعات و اعمال محرومیت های اقتصادی صورت می گرفت.

با توجه به مطالب ارایه شده، می توان ویژگی های مطبوعاتی را در این دوران به شرح زیر خلاصه کرد:

- مطبوعات نباید دست به اقدامی بزنند که قدرت موجود و حاکمیت دولت را تضعیف یا مختل نماید
- مطبوعات همواره باید مطیع و تابع قدرت مستقر در کشور باشند
- سانسور برای اعمال قدرت دولت بر مطبوعات، به عنوان راهکاری مناسب ارزیابی می گردد
- حمله به مراجع قدرت و انحراف از سیاست رسمی کشور، جرم به شمار می آید
- استقلال مطبوعات از حکومت به رسمیت شناخته نمی شود

جایگاه سید جمال الدین اسد آبادی در مطبوعات تبعیدی

به دلیل عدم امکان انتشار اندیشه های آزادی خواهانه و ارتباطات مردمی آزاد در کشورهای اسلامی، انجام فعالیت های روزنامه نگاری وارد مرحله ی نوینی گردید. به عبارتی دیگر با اوج گیری شورش ها و مبارزات داخلی، رفته رفته هسته های نارضایتی بعد وسیع تری به خود گرفته و روشنفکران و آزادی خواهان تبعیدی سعی در روشنگری و آگاه ساختن جوامع مسلمان نمودند.

سید جمال الدین اسد آبادی، از چهره های سرشناس در مطبوعات تبعیدی، با نگارش مقالات ارزشمند توانست هسته های اعتراض و مقاومت را درون جوامع مسلمان تقویت نماید. وی نخستین کسی بود که لزوم آشنایی مسلمانان با دستاوردهای علمی جدید و شناخت عوامل تاثیر گذار در رشد فکری و ارتقا اندیشه های کشورهای اروپایی را مطرح نمود. وی ساختارهای سنتی جامعه و استبداد داخلی کشورهای اسلامی را سد راه تحول دانسته و به همین جهت نیز مبارزات خود را در زمینه ی تحول فکری و سیاسی این کشورها آغاز نمود. (بهنام، ۱۳۸۳: ۹۳)

در این میان باید بر این نکته ی اساسی نیز اذعان داشت که سید جمال در پیگیری مبارزات سیاسی خود همواره به انجام اصلاحات از رأس هرم اجتماعی و سیاسی به کمک نخبگان نظر داشت. به بیانی دیگر سید جمال با توجه به نقش و جایگاهی که برای عقل و تفکر سازنده در میان جوامع اسلامی قائل بود، نخبگان جامعه را در رأس نیروهای اجتماعی طرفدار تغییرات و تحولات اجتماعی و سیاسی قرار می داد. (موتقی، ۱۳۷۳: ۴۰)

همچنین سید جمال می کوشید به دولت ها و حکام کشورهای اسلامی نزدیک شده و آن ها را به انجام تغییرات و اصلاحات از بالا تشویق نماید. گرایش سید جمال به دولت ها و نخبگان جامعه برای انجام اصلاحات به دلیل آماده نبودن شرایط ذهنی این جوامع بود که در آن طبقه متوسط شهری هنوز شکل نگرفته و یا ضعیف بودند.

بنابراین روستائینی، فقدان ارتباطات و عدم آگاهی اکثریت مردم، مانع از حرکت اصلاحی از پایین و از حوزه عمومی می شد. لذا سید جمال می کوشید در تماس و پیوند با روشنفکران و نخبگان، آن ها را با اصول و افکار اصلاحی خود آشنا نموده و به همکاری برای انجام اصلاحات در کشورهای اسلامی ترغیب نمایند. (موتقی، ۱۳۸۵: ۳۱۷)

سید جمال برای اهداف اصلاحی خویش از دو نوع ابزار بهره برد:

الف) نخبگان

ب) مطبوعات

الف) نخبگان

نخبگان به عنوان رهبران فکری جامعه، همواره از نقشی تاثیرگذار در تعاملات اجتماعی برخوردارند. ایجاد وفاق و همبستگی بین گروه های مختلف اجتماعی از وظایف نخبگان در ایجاد تحولات سیاسی و اجتماعی جوامع می باشد.

وضعیت نابسامان ایران و عدم آگاهی و شناخت توده های جامعه از مسائل مهم اجتماعی و فقدان طبقه می متوسط شهری، سبب گردید که بسیاری از اصلاح طلبان از جمله سید جمال، بر نقش نخبگان تاکید کرده و اهداف و برنامه های اصلاحی خود را در راستای بهره گیری از نقش نخبگان تنظیم نماید.

در این دوران بر اساس آمارهای موجود، شهرها حداکثر ۲۵ درصد از جمعیت کشور را در بر می گرفت، این امر نمایانگر این است که اکثریت جمعیت ایران آمادگی پذیرش تحولات و مفاهیم جدید را نداشته و به علت عدم آگاهی و بی بهره بودن افراد جامعه از دانش روز، سید جمال همواره بر نقش و جایگاه نخبگان به عنوان نیروهای تاثیر گذار و کارآمد تاکید داشته است.

در کنار این عوامل باید این نکته مهم را نیز متذکر شد که فضای مذهبی حاکم بر جامعه ایران و پیروی توده ی جامعه از رهبران دینی سبب گردید که علما و روحانیون از جایگاه ویژه و تاثیرگذار در بین آحاد جامعه برخوردار شوند.

سید جمال با اذعان بر این موضوع، سعی در همراه کردن این قشر تاثیرگذار در راستای تحقق اهداف اصلاح طلبانه خود داشت.

در شماره های متعدد از روزنامه ی قانون بر نقش علما و نخبگان جامعه در تشکیل مجلس، وضع و اجرای قانون و آگاه سازی اقشار جامعه اشاره شده است.

در شماره بیستم روزنامه مذکور بر نقش میرزا حسن شیرازی در آماده سازی و بسیج افکار عمومی جامعه در مبارزه با امتیازات استعماری اشاره شده است:

« در وقتی که غاصبان حقوق ملت در کامروایی خود مست غرور بودند، به یک اشاره ی انگشت،

ارکان هستی آن ها را منزلزل و کل ممالک اسلام را مملو یک حیات تازه فرمودید. به ظهور

این قدرت آسمانی بر کل عالم بیش از همه وقت میرهن ساختید که روح اسلام هنوز مالک

مقتورات دنیا است.» (قانون، شماره ۲۰)

همچنین در نامه ای تحت عنوان «رهبر شیعیان» بار دیگر خطاب به میرزا حسن شیرازی چنین نگاشته است:

« دانشمندان در هر نقطه ای که طلوع نموده و به هر نحوی که رشد کرده و هر کجا یافت شوند،

جانی هستند که بر پیکر دین دمیده شده است.

«هیچکس جز در پناه تو نمی تواند برای نجات ملت برخیزد و آن ها نیز به غیر از تو به کسی

اطمینان ندارند. اگر برای گرفتن حق قیام کنی، همه به پشتیبانی تو برخاسته، آن گاه افتخار و سربلندی نصیبشان خواهد شد.» (اسد آبادی، ۲۰۰۲: ۶۳-۶۱)

در نامه ی دیگری از وی، تحت عنوان «علماء و ایران» بر نقش علما در راهبری مبارزات چنین اشاره شده است:

«از مدت ها پیش دول اروپا با اشتیاق و حرص و افری می خواهند کشور ایران را زیر نفوذ خود در آورند، این ها هر وقت فرصتی یافته و مجالی پیدا نموده اند، با نیرنگ و دسیسه (به طوری که موجب ایجاد تنفر و تهییج احساسات عمومی نشود) کوشیده اند در نقاط مختلف کشور برای خود نفوذی تولید و زمینه حکومت نمودن بر آن جا را فراهم سازند، ولی ضمناً هم می دانند که علما در مقابل اراده آن ها تسلیم نمی شوند، زیرا که توده، دل بسته به علما و گوش به فرمان روسای دینی است.» (همان: ۶۹)

نامه هایی از این دست نشان از اهتمام ویژه سید جمال در همراه کردن نخبگان با برنامه های اصلاحی خود دارد. وی در تبعید همواره افراد موثر و کارآمد در جوامع اسلامی را که توانایی تاثیر گذاری در حوزه های مختلف اجتماعی را داشتند مخاطب قرار داده و به انجام اصلاحات در این جوامع از طریق شخصیت های تاثیر گذار تاکید می نمود.

علاوه بر علما، که به دلیل فضای مذهبی ایران، در تحولات اجتماعی همواره منشأ تغییرات و مبارزات متعدد بوده اند، سید جمال بر افرادی که در رأس هرم قدرت سیاسی و اجتماعی تکیه داشتند، نیز توجه داشته است. نامه های وی به ناصرالدین شاه، امین السلطان و رکن الدوله و ترسیم فضای سیاسی جامعه و اشاره به لزوم برخورداری از قانون و عدالت در این راستا قابل توجه می باشد.

ب) مطبوعات

مطبوعات تبعیدی عصر ناصری از پیوندی وثیق با نام سید جمال الدین اسد آبادی برخوردار است. تلاش های وی در انتشار روزنامه های عروة الوثقی، ضیاء الخافقین و معلم شفیق و همچنین همکاری و مساعدت فکری در انتشار روزنامه قانون و ترغیب موید الا سلام به انتشار روزنامه حبل المتین، وی را از دیگر روزنامه نگاران هم عصر خویش متمایز می سازد.

برای آشنایی بیشتر با اندیشه های سیاسی سید جمال در این بخش از پژوهش، تلاش گردیده تا با بهره گیری از روش تحلیل محتوا، به تجزیه و تحلیل روزنامه قانون پرداخته و با استناد به داده های آماری، اهداف مطبوعاتی وی را مورد بررسی قرار دهیم.

تحلیل محتوا روزنامه قانون

از جمله مطبوعات منتقد تبعیدی عصر ناصری روزنامه قانون است که در انگلستان منتشر می شد، اگرچه نام روزنامه قانون با نام میرزا ملکم خان گره خورده است ولی بر حسب شواهد و قرائن سید جمال الدین اسد آبادی به هنگام حضور در لندن در سال ۱۳۰۷ ه.ق به گونه ای پراگماتیستی با روزنامه قانون همکاری داشته و از

نویسندگان اصلی آن بوده است و عملاً رویکرد این روزنامه تحت تأثیر قرار داده است. در تحلیل محتوای روزنامه قانون سه نکته را باید مورد توجه قرار داد:

الف) هدف تحقیق: هدف از انجام این پژوهش بررسی محتوای روزنامه قانون به عنوان نشریه ای که در یک مقطع زمانی حاوی و حامل افکار و اندیشه های سید جمال بوده، می باشد.

ب) نمونه آماری: ده (۱۰) شماره از روزنامه قانون از شماره های ۱۸ تا ۲۸ را شامل می شود که در سال ۱۳۰۷ ه ق منتشر شده است.

ج) شیوه و دلایل انتخاب این نمونه ها: همکاری سید جمال با روزنامه قانون، محدود به این ده شماره می باشد لذا در این بررسی به این ده شماره بسنده گردیده است. (۲)

جدول شماره ۱: بیشترین فراوانی موضوعات در شماره های ۱۸-۲۸ روزنامه قانون

شماره	موضوع	فراوانی	درصد	مهمترین ویژگی
۱۸	مجلس شورای ملی	۳۳	۴/۴۸	لزوم تشکیل مجلس، قانونمند کردن اختیارات دولت از طریق مجلس
۱۹	اتحاد اسلامی	۱۵	۲/۰۳	اتحاد ممالک اسلامی با محوریت اسلام
۲۰	نقش علماء و روحانیت	۳۲	۴/۳۴	تاکید بر نقش علما و روحانیون در ایجاد اتحاد جوامع مسلمان
۲۱	تاکید بر نقش اسلام و لزوم تشکیل دولت اسلامی	۱۳	۱/۷۶	تاکید بر نقش اسلام در ایجاد وفاق در جوامع مسلمان، برقراری دولت اسلامی
۲۲	وضعیت نابسامان	۱۴	۱/۹	اشاره به فقر، بی

			ایران	
تشریح شرایط نامساعد به دلیل عدم آگاهی	۱/۹	۱۴	وضعیت نابسامان ایران	۲۳
وضع قانون، اجرا و نظارت بر اجرای قانون	۲/۴۴	۱۸	قانون و مقررات	۲۴
تاکید بر اصول اسلامی، پیشرفت و ترقی ملل مسلمان با تشکیل دولت اسلامی	۲/۳	۱۷	تاکید بر نقش اسلام و لزوم تشکیل دولت اسلامی	۲۵
برخورداری از قانون، اتحاد، پیشرفت در سایه تشکیل دولت اسلامی	۲/۷۱	۲۰	تاکید بر نقش اسلام و تشکیل دولت اسلامی	۲۶
جولوگیری از ایجاد تفرقه و چند دستگی در بین مسلمانان	۳/۲۶	۲۴	اتحاد اسلامی	۲۷
اسلام عاملی اساسی در پیشرفت	۱/۳۵	۱۰	تاکید بر نقش اسلام و لزوم تشکیل دولت اسلامی	۲۸

جدول شماره ۲: فراوانی و توزیع موضوعات در شماره های ۱۸-۲۸ (مجموع ۱۰ شماره)

عنوان	فراوانی	درصد
اتحاد اسلامی	۱۰۲	۱۳/۸

۵/۱۶	۳۸	استبداد داخلی
۱۱/۱۴	۸۲	وضعیت نابسامان ایران
۱۲/۶۳	۹۳	قانون و مقررات
۸/۸۳	۶۵	مجلس شورای ملی
۳/۶۶	۲۷	استعمار
۱۳/۷۲	۱۰۱	نقش علما و روحانیت
۳/۵۳	۲۶	عدالت اسلامی
۶/۷	۵۰	حقوق ملت
۱۹/۲	۱۴۰	تاکید بر نقش اسلام و لزوم تشکیل دولت اسلامی

با توجه به جداول ارایه شده، اندیشه های سید جمال را می توان بر سه محور اساسی مورد بررسی قرار داد:

الف) مبارزه با استبداد داخلی

از نظر سید جمال، حکومت های استبدادی همواره به عنوان عاملی اساسی در ضعف و عدم آگاهی و انحطاط فکری مسلمانان به شمار می آمدند. توجه به ارزش هایی چون قانون و تاکید بر دخالت مردم در امور سیاسی و لزوم آشنایی افراد با قانون و اختیارات حکومت در راستای مبارزه با حکومت های مطلقه در ممالک اسلامی بوده است

بر اساس تحلیل محتوای روزنامه قانون، بر لزوم برخورداری کشورهای اسلامی از جمله ایران، از قانون و مجلس شورای ملی تاکید شده است.

در روزنامه قانون که بر اساس مطالعات صورت گرفته منعکس کننده ی افکار و اندیشه های سید جمال در مدت زمان همکاری وی با ملکم خان می باشد، (۳) بر لزوم برخورداری جوامع استبدادی از قانون چنین اشاره شده است:

« دولت عوض این که به اقتضای اوامر الهی خادم اجرای قانون باشد، به حکم یک ترتیب عجیب بدترین دشمن و مخرب هر نوع قوانین شرعی و عرفی شده اند. و سبب اصلی این واقعه که منشأ جمیع مصائب ملت است، این است که از قدرت اجرا در این ممالک هیچ اثر و اسمی باقی نمانده»
(قانون، شماره ۲۴: ۲)

در جایی دیگر بر لزوم برخورداری از قانون و نظارت بر اجرای آن چنین تاکید شده است:

« در تحقیق امور ملل اول نکته که بر عموم اولیای علم ثابت شده این است که وجود قانون در هیچ

ملک ظاهر نمی شود مگر به همدستی سه قدرت جداگانه : اول قدرت وضع قانون، دوم قدرت

اجرای قانون، سوم قدرت مراقبت بر اجرای قانون» (قانون، شماره ۲۴ : ۲)

بنابراین بی توجهی به قانون، عدم شکل گیری نهادهای سیاسی که بر اجرای قانون نظارت داشته و از تمرکز قدرت در دست حکمرانان جلوگیری نمایند، از جمله عواملی است که در استمرار حکومت های استبدادی در ممالک اسلامی نقشی اساسی داشته است.

سید جمال در مقاله ای در عروۃ الوثقی ماهیت ملت هایی را که تحت لوای حکومت های استبدادی هستند، چنین بیان می کند:

« ملتی که در حل و فصل امور خود دخالت ندارد و در منافع وی از وی مشورت گرفته نمی شود

و در مصالح عامه، اراده ی آن را تأثیری نیست و این همه تابع حکم واحدی است که اراده ی آن

قانون و خواست وی همان نظام است و طوری که می خواهد فرمان می دهد و آنچه را که اراده

کند انجام می دهد، آن ملتی است که وضع ثابت و سیر منظمی ندارد» (عروۃ الوثقی، ۱۳۶۰ : ۱۳۷)

سید جمال تأکید می کند که این امر وضعیت عمومی نظام های سیاسی شرق در طول تاریخ بوده است. به بیانی دیگر به واسطه ی ساخت و عملکرد حکومت های استبدادی آثاری چون ضعف و پراکندگی، ظلم و بی عدالتی، استثمار و استعمار و اختلال در نظام اجتماعی، در تثبیت این وضع و تشدید و انحطاط سیاسی- اجتماعی جوامع اسلامی نقش اساسی داشته است

همچنین بر لزوم ایجاد مجلس شورای ملی، به عنوان یکی از ارکان تأثیرگذار بر اجرای قانون و کنترل عملکرد دولت و در نهایت تامین خواسته ها و حقوق ملت، چنین اشاره شده است:

«به حکم هر قانون شرعی و عقلی بر ذمه ی علما واجب است که بلا تأخیر یک مجلس شورای

کبرای ملی ترتیب بدهند و موافق اصول شرع مقدس، حقوق ملت و شرایط بقای دولت را آن

طوری که باید مقرر و مستحکم سازند» (قانون، شماره ۲۰ : ۲)

سید جمال در اندیشه های سیاسی خود که در مقالات وی منعکس می گردید بر این باور بود باید به مسلمانان آگاهی سیاسی مبتنی بر شعور دینی داده شود و آن ها را به مبارزه با استبداد و مشارکت در امور سیاسی، به عنوان یک وظیفه ی شرعی در جهت برقراری نظامی عادلانه برانگیخت.

از سویی دیگر سید جمال برخوردار از دانش و آگاهی را لازمه ی مبارزه با استبداد بیان کرده و مسلمانان را به تلاش در فراگیری دانش و شناخت مسایل سیاسی رهنمون می شود. وی بر این نکته تأکید دارد که:

« همت های اندیشمندان در ملت های آگاه تا چه قدر رفیع است وقتی که این احساس در شعور

افراد ملت شکل بگیرد. در میان عوام و خواص آن ها، همت ها بالا می گیرد و خصلت ها

بزرگ می گردد و عزم و اقدامی به وجود می آید که همه را در جستجوی پیروزی و حاکمیت

به راه می برد و می کشاند» (عروۃ الوثقی: ۹۹)

به چالش کشیدن قدرت استعمارگران خارجی

از دیدگاه سید جمال نفوذ و سلطه استعمارگران غربی از مهم ترین علل و عوامل ضعف و ناتوانی مسلمانان می باشد. چرا که:

« افکار ملت مختل و مغشوش شده و یک حالت دهشت و رکود در آن ملت پدید می آید» (عروة الوثقی: ۱۵۹)

سید جمال در مقالات منتشر شده در تبعید، همواره بیشترین تاکید را روی مسا له استعمار داشته و در واکنش نسبت به اشغال نظامی و تهاجم سیاسی اروپا به کشورهای اسلامی در قرن نوزدهم، همواره مواضع سختی را اتخاذ می نمود. وی به آگاهی و درک عمیق سیاسی و دینی و درک و ماهیت و ابعاد مسا له غرب، دو چهره ی علم و دانش و نیز استعمار و استثمار، تمدن جدید غربی را از یکدیگر تفکیک کرده و ضمن تاکید بر اخذ و اقتباس از جنبه های علمی این تمدن و فراگیری علوم و فنون، در برابر استعمار فرهنگی، سیاسی و اقتصادی غرب، مبارزات عمیق و همه جانبه ای را با انتشار مقالات خود در اقصی نقاط جهان در راستای آگاهی رسانی ممالک اسنامی رهبری می کرد. (موتقی، ۱۳۷۳: ۱۹۹)

سید جمال با طرح پیوند دین و سیاست، مسلمانان را با انتشار مقالات خود به صحنه ی مبارزه گسترده، به ویژه از طریق ایجاد وحدت اسلامی، با استعمارگران غربی می کشاند. در مقاله ای در عروة الوثقی، لزوم پایداری مسلمانان در برابر استعمارگران چنین بیان گردیده:

« مگر مجاز است که ما بیرق های خود را سرنگون و املاک خود را پارچه پارچه ببینیم و باز در میان بیگانگان به آنچه که در دست ما مانده، قرعه صورت بگیرد و جنبشی از خون نشان ندهیم»
(عروة الوثقی: ۱۰۴)

به این طریق سید جمال پیوسته در مقالات خود می کوشید بر مبارزه با استعمارگران در سرزمین های اسلامی تاکید کرده و مسلمانان را به حرکت و خیزش در مقابل این نیروی مهاجم فراخواند. وی سقوط و اضمحلال دولت های مقتدر را در تاریخ نتیجه ی نفوذ و سلطه بیگانگان دانسته و در یکی از مقالات خود بر این نکته اشاره می کند:

« دولت های مقتدر سقوط نکردند و از بین نرفتند مگر با دخول بیگانگان به آن کشورها و گماردن آنان برای کارهای مهم مملکتی، زیرا در تاریخ همه ی دولت های منقرض شده آثاری از دخالت بیگانگان به چشم می خورد» (عروة الوثقی: ۱۲۰)

نامه ها و مقالات سید جمال در مورد امتیازات و اگذار شده به انگلیس و نقش وی در آگاه ساختن توده های جامعه نیز قابل توجه می باشد. افشاگری های وی در روزنامه قانون نیز منعکس گردید. به ویژه در مقاله شماره ۲۰ این نشریه، در برگیرنده ی مطالبی در اعتراض به امتیاز رژی می باشد:

« فقره فروش تجارت تنباکو به اجانب یکی از فروعات آن مظالمی است که بر این ملت اسلام حمل کرده اند. کدام تعدی، کدام ستم، کدام شرارتیست که سیل خرابی های آن را از هر طرف بر ملک ما جاری نکرده باشند. جان و مال و جمیع وسایل زندگی ما را بازیچه ی اقیح رذالت های تاریخ ساخته اند» (قانون، شماره ۲۰: ۱)

سید جمال همواره ملت ایران را به مقابله با استعمارگران فرا خوانده و اتحاد ملت را در مبارزات خاطر نشان می نمود. همچنین تلاش های وی برای آگاه ساختن جامعه ایران از واگذاری انحصار تنباکو به شرکت انگلیسی رژی و انتشار آن در مطبوعاتی که در خارج از مرزها منتشر می شد، نقش موثری در آگاهی رسانی و بسیج توده های مختلف اجتماعی داشت.

ج) اتحاد ممالک اسلامی

به طور کلی در سراسر مقالات و نامه های منتشر شده از سوی سید جمال در تبعید، تکیه بر اتحاد، مهمترین عامل قدرت به ویژه در مبارزه با استبداد و استعمار خارجی به شمار می رفت. لذا وی در بیشتر فعالیت های فکری و سیاسی خود بر ضرورت اتحاد در افشار و طوایف مسلمین در سطح جهانی همواره اشاره داشته است. در تحلیل محتوای روزنامه قانون بیشترین تاکید بر اتحاد اسلامی شده است. تاکید بر نقش اسلام و تشکیل دولت اسلامی در راستای تحقق اتحاد ممالک اسلامی بوده و بر نقش محوری اسلام به عنوان عاملی تاثیرگذار توجه ویژه شده است. سید جمال در مقاله ای در عروۃ الوثقی بر اتحاد مسلمانان به عنوان مهمترین ارکان دینی اشاره کرده و آن را مورد تاکید قرار می دهد

« اتحاد و همبستگی جهت تقویت ولایت اسلامی، از قوی ترین ارکان دیانت به شمار آمده و عقیده به

آن از ابتدایی ترین عقاید در نزد مسلمانان است» (عروۃ الوثقی: ۹۲)

همچنین در مقاله ای در روزنامه قانون بر اهمیت اتحاد اسلامی چنین اشاره شده است:

« قدرت ظلم در دنیا نیست مگر از جهالت خلق، معرفت اسلام به جهت دفع ظلم یک سد منینی از برای

ما طرح فرموده که آن عبارت است از اتحاد مسلمین. در مراحل این اتحاد نجات بخش هیچ اقدام، هیچ

حرف و هیچ نقطه ای نخواهی یافت که مطابق مصلحت عام و موید سعادت شخص تو نباشد. جمیع آن

نعمات که اولیای معرفت به اولاد بشروعه فرموده در باطن این اتحاد موقوف به ظهور قدرت این اتحاد

است» (قانون، شماره ۲۴: ۳-۴)

سید جمال وحدت را یگانه راه نجات و آسان ترین عمل برای ملت ها و جوامع تحت سلطه جهت به دست آوردن و حفظ موجودیت خود دانسته است. وی در مقاله ای تحت عنوان « اتحاد و حاکمیت» بر نقش به سزایی اتحاد در پیروزی و توفیق مسلمانان اشاره می نماید و و این مساله را چنین بیان می کند:

«دومساله اتحاد و پیروزی دو ستون قوی و دورکن استوار از ارکان دیانت اسلامی است و هم دوفریضه

حتمی بر کسی است که متمسک به این عقیده است» (عروۃ الوثقی: ۱۰۰)

بنابراین سید جمال در صدد نیل به اتحاد ملل شرق در برابر هجوم همه جانبه ی قدرت های استعماری غرب بود. وی وحدت را علی رغم قدرت بیگانگان، موقرترین و کارآمدترین عامل در پیروزی مسلمانان دانسته و در مقالات خود همواره بر آن تاکید داشت. وی خاطر نشان می کرد که:

« هر گاه سخنان و عقاید مردم با هم متحد باشد، هیچ وسیله ی نیرومند و قدرتی نمی تواند جلوی آن ها

را بگیرد، زیرا مسلم شده که قدرت های سخت کوش هم نمی توانند اتحاد کنندگان را از بین ببرند و نابود

کنند» (عروۃ الوثقی: ۶۳)

سید جمال دلیل ناتوانی و گرفتاری مسلمانان را دوری و تفرقه آنان از یکدیگر دانسته و بر این نکته تاکید دارد که :

« مسلمانان باید خودشان به عهد شخصی و به تدبیر بشری به مقام حصول این اتحاد نجات بخش بر خیزند». (قانون، شماره ۲۷: ۳)

سید جمال وحدت را در سطح ملل شرق و جوامع مسلمان عملی و ممکن دانسته و با توجه به نهضت فکری و سیاسی روشنفکران در این ممالک نیز به فکر این هستند که:

« نیروهای پراکنده ی ملت ها را در شرق با هم متحد سازند تا قیام برای به دست آوردن حقوق از دست رفته همه ی ملل شرق امکان داشته باشد» (عروة الوثقی: ۵۸)

سید جمال در سطح سیاسی و در مورد دولت ها و زمامداران کشورهای اسلامی نیز طرح ها و پیشنهادهای ارایه نموده بود که پیشنهاد ایران به افغانستان برای اتحاد طی مقاله ای در عروة الوثقی از آن جمله است. در این مقاله وی با اشاره به مشترکات ایران و افغانستان در زبان فارسی، نژاد و دیانت اسلامی، علی رغم اختلافات جریبی، از همت عالی و علو افکار ایرانیان بعید ندانست که نخستین قدم بردارندگان برای تجدید وحدت جهان اسلام باشند و همبستگی دینی را تقویت کنند. (ر.ک عروة الوثقی: ۱۳۹-۱۴۱)

سید جمال برای رسیدن به اهداف خود، مطبوعات را عاملی موثر و کارآمد می دانست. مطبوعات تبعیدی که نتیجه ی شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر جوامع اسلامی می باشد، بسترهای لازم را برای اندیشمندانی چون سید جمال الدین اسدآبادی فراهم آورد تا از این طریق آراء و نظرات خود را در قالب مقالات تاثیرگذار به تمامی ملل اسلامی اشاعه داده و زمینه ساز ایجاد تحولات و دگرگونی های سیاسی و اجتماعی در راستای انجام اصلاحات اساسی در این ممالک گردد.

مطبوعات تبعیدی که با انتشار روزنامه ی اختر آغاز گردیده بود، در راستای آشنایی با تمدن غربی بوده و تنها راه اصلاح جامعه را در پذیرش فرهنگ و تمدن اروپایی و مدرنیزاسیون به سبک غربی می دانستند. حال آن که سید جمال بر اتحاد ممالک اسلامی و تمسک به مذهب تاکید داشت. لذا این امر وی را در بین روزنامه نگاران تبعیدی متمایز ساخته است.

نتیجه گیری

مطبوعات به عنوان عاملی تاثیر گذار در تحولات اجتماعی جوامع، می توانند در جریان تحولات، آثاری مثبت و سازنده بر جای گذارند. به بیانی دیگر وظیفه اصلی مطبوعات انتقال و تبادل اطلاعات در سطح جامعه بوده و بدین طریق ایفاگر نقشی سازنده و کارآمد در رخدادهای اجتماعی می باشند.

در این مقاله، تلاش شد تا ضمن طرح کارویژه های مختلف مطبوعات، وجوه مختلف کارکردی آن بیان گردیده و شرایط و زمینه های شکل گیری مطبوعات تبعیدی مورد بررسی قرار گیرد. شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر فضای داخلی جوامع، همواره عاملی مهم و تاثیر گذار در شکل گیری مطبوعات تبعیدی بوده است.

در دوران ناصر الدین شاه اگر چه فضای سیاسی کشور به لحاظ ماهیت استبدادی، تفاوت چشمگیری با دوران پیش از آن نداشت، اما ورود مفاهیم جدید به کشور و عدم آگاهی و شناخت اذهان جامعه با این مفاهیم و بی توجهی ناصر اندین شاه به اصلاحات و نادیده گرفتن قانون و عدم شکل گیری نهادهای سیاسی کارآمد در کشور، نخستین پایه های شکل گیری مطبوعات تبعیدی را در خارج از مرزهای کشور بنیان نهاد.

در این بین افراد تاثیر گذاری چون سید جمال الدین اسد آبادی، تلاش های خود را در راستای تحقق اهداف آزادی خواهانه بر محوریت نخبگان و اندیشمندان معطوف داشته و پیوسته بر نقش تاثیر گذار آنان تاکید می نمود. انتشار روزنامه های عروة الوثقی، ضیاء الخافقین و معلم شفیق در اقصی نقاط جهان لز سوی سید جمال و همچنین همکاری و مساعدت فکری وی با ملکم خان در انتشار روزنامه قانون و نقش وی در انتشار روزنامه حبل المتین، نشان از اهتمام این متفکر شرقی در پرداختن به مسائل و مطرح کردن و آگاه ساختن ملل اسلامی به تحولات صورت گرفته در نقاط مختلف جهان داشت.

اصلاح جوامع اسلامی، مبارزه با استبداد داخلی و به چالش کشیدن قدرت استعمارگران خارجی در ممالک اسلامی از اهداف مهم سید جمال است که در راستای اتحاد ممالک اسلامی حول این سه محور اساسی صورت پذیرفت.

به طور کلی نهضت سیاسی و فکری سید جمال دارای ویژگی های مثبت و ارزنده ای بود که با بهره گیری از مطبوعات توانست تاثیری در خور توجهی را در زندگی سیاسی و حیات فکری مسلمانان ایجاد نماید.

آشنایی مسلمانان با ارزش های مهم سیاسی همچون قانون، شورا، دموکراسی و تشویق آنان به مشارکت در امور سیاسی و مبارزه با استعمار دول غربی و لزوم بهره گیری آنان از علوم و دانش روز، از مهمترین اهداف سید جمال بود که با بهره گیری از مطبوعات تبعیدی، در این زمینه توانست تا حدودی محل اثر باشد و افکار افشاری از جامعه را به سمت رشد و توسعه سوق دهد.

۱- به منظور آشنایی با تاریخ مطبوعات ایران در دیگر مختلف تاریخی بنگرید به:

Hossein Shahidi , **Journalism in Iran: from mission to profession** , London; New York: Routledge, 2007

۲- در شماره ۱۸ خبری مبنی بر ورود سید جمال به لندن منتشر گردید، بنابراین مسامحتا می توان آغاز همکاری سید جمال را از این شماره دانست. در شماره ۲۸ نیز با انتشار خبر اقامت سید جمال در استانبول این همکاری را باید خاتمه یافته تلقی کرد

۳- سید جمال یکی از افراد تاثیر گذار در اتخاذ خط مشی های سیاسی روزنامه قانون به شمار می آمد. برای مطالعه بیشتر ر. ک به

الف) محیط طباطبایی، تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، چ ۲، تهران: انتشارات بعثت، ۱۳۷۵

ب) ه. ل. رابینو، روزنامه های ایران از آغاز تا سال ۱۳۲۹ ه ق، ترجمه جعفر خمایی زاده، تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۲

کتابنامه

آجدانی، لطف الله، روشنفکران ایران در عصر مشروطیت، تهران: انتشارات اختران، ۱۳۸۶

اسد آبادی، سید جمال الدین، عروة الوثقی، ترجمه عبد الله سمندر، تهران: انتشارات مولی، ۱۳۶۰

اسد آبادی، سید جمال الدین، مجموعه رسائل و مقالات، به کوشش هادی خسرو شاهی، تهران: انتشارات مکتبه الشروق الدولية، ۲۰۰۲

انصاری لاری، محمد ابراهیم، نظارت بر مطبوعات در حقوق ایران، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۷۵

بهنام، جمشید، ایرانیان و اندیشه تجدد، چ ۲، تهران: انتشارات فرزانه روز، ۱۳۸۳

پروین، ناصر الدین، تاریخ روزنامه نگاری ایرانیان و دیگر پارسی نویسان، چ ۲، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۷، ج ۱

ذاکر حسین، عبد الرحیم، مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، چ ۴، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۴

حکیم آرا، محمد علی، ارتباطات متقاعد گرانه و تبلیغ، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۴

خانیک، هادی، قدرت، جامعه مدنی و مطبوعات، تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۸۱

سورین، ورنر، تانکار، جیمز، نظریه های ارتباطات، ترجمه علیرضا دهقان، چ ۲، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۴

صفری، ماجد، تاریخچه مطبوعات ایران: از روزنامه کاغذ اخبار تا نشریات الکترونیکی، تهران: انتشارات رویداد، ۱۳۸۲

عطارزاده، مجتبی، «مطبوعات و ثبات سیاسی در جمهوری اسلامی ایران»، در کتاب رسانه و ثبات سیاسی، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۱

قاسمی، فرید، سرگذشت مطبوعات ایران، روزگار محمد شاه و ناصرالدین شاه ۲ ج، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۱

ملائی توانی، علیرضا، مشروطه و جمهوری: ریشه های نابسامانی نظم دموکراتیک در ایران؛ تهران: انتشارات گستره، ۱۳۸۱

موتقی، احمد، علل ضعف و انحطاط مسلمین: در اندیشه های سیاسی و آرای اصلاحی سید جمال الدین اسد آبادی، تهران: انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۳

موتقی، احمد، نوسازی و اصلاحات در ایران: از اندیشه تا عمل، تهران: انتشارات قومس، ۱۳۸۵

میرزا ملکم خان، روزنامه قانون، به کوشش هما ناطق، تهران: انتشارات امیر کبیر، بی تا

Baker, C. Edwin, **Media, Markets, and Democracy**, New York: Cambridge University press, 2002

Caroll J,Glynn, **Public Opinion**, Oxford: West view press, 2004

Yalof, David A, Kenneth, Dautrich, **The First Amendment and the Media in the Court of Public Opinion**, Cambridge UK; New York: Cambridge University press, 2002